

УДК 159.922.763

І. М. Лисенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ З ДЕЛІНКВЕНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

У статті здійснено вивчення особливостей професійного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Розроблено систему корекційно-розвивальних заходів з його активізації.

Ключові слова: професійне самовизначення, делінквентна поведінка підлітків, корекційно-розвивальні заходи, активізація професійного вибору.

Ключовою проблемою сьогодення, на думку багатьох сучасних дослідників, є вивчення змін, які відбуваються в свідомості особистості періоду дорослішання у зв'язку з кардинальними перетвореннями в політичному, економічному та духовному житті нашого суспільства. Зростаюча особистість, опиняючись на порозі дорослого життя, зіштовхується з труднощами у визначенні власної життєвої та професійної перспективи на майбутнє. Процес самовизначення особистості з відхиленнями в поведінці характеризується особистісною невизначеністю, засвоєнням системи “делінквентних” (протиправних) цінностей, пошуком неадекватних засобів задоволення власних потреб, відсутністю чітких уявлень про майбутню професію, варіативним ставленням до вибору професійної діяльності та труднощами у здійсненні професійного вибору.

Спираючись на вище зазначене, метою нашої статті є вивчення особливостей професійного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Нашим завданням є розробка відповідних форм роботи з підлітками, що спрямовані на актуалізацію їх професійного вибору.

Самовизначення особистості періоду дорослішання презентоване в класичній психологічній науці роботами Л. Божович, Л. Виготського, С. Рубінштейна, Д. Фельдштейна і розуміється як свідомий акт виявлення та утвердження власної позиції зростаючої особистості в проблемних ситуаціях, її готовність усвідомлено й самостійно планувати та реалізовувати перспективи свого розвитку [1, 3, 11, 13].

На думку Л. Виготського в підлітковому віці має місце період відмирання старих інтересів, що більшою мірою визначається

внутрішніми змінами особистості періоду дорослішання - розвитком рефлексії, а на її основі – самосвідомості. За позицією вченого, у зв'язку з виникненням цих новоутворень стає можливим розвиток і становлення нової системи цінностей та життєвих орієнтирів [3].

С. Рубінштейн вважав, що перед особистістю періоду дорослішання з особливою гостротою постає питання вступу до самостійного життя, професійного та особистісного самовизначення. Вчений зауважував, що самовизначення зростаючої особистості пов'язане з розширенням знань про себе, власні здібності і можливості та пошуком самобутнього образу "Я". Особистості, що самовизначилася, згідно з С. Рубінштейном, притаманна наявність власної позиції та свідоме ставлення до життя [11].

Л. Божович виявила, що самовизначення актуалізується наприкінці перехідного віку, починаючи від старшого підліткового і завершуючи ранньою юністю та зумовлюється логікою особистісного й соціального розвитку всього періоду дорослішання. Вчена наголошувала, що цей психічний феномен є новоутворенням, адже підліток поряд з розумінням власного внутрішнього світу намагається збагнути своє призначення у житті, конкретне місце в оточуючому середовищі. Потреба в самовизначенні розглядалася Л. Божович, як мотив формування смислової системи, в якій поєднуються уявлення про світ, самого себе, а, отже, смисл власного існування. Крім того, в цьому віці самовизначення характеризується спрямованістю на майбутнє та двоплановістю: воно здійснюється через діловий вибір професії і загальний, позбавлений конкретності, пошук смислу свого існування [1].

Д. Фельдштейн розглядав самовизначення у безпосередньому зв'язку з соціалізацією особистості. За позицією вченого, процес самовизначення пов'язаний з формуванням активної соціальної позиції підростаючої особистості в системі суспільних відносин. Утвердження її "Я" відбувається в суспільно-корисній діяльності, в межах якої актуалізується прагнення до побудови життєвих планів та визначення особистої і професійної перспективи [13].

Аналізуючи педагогічну точку зору на процес самовизначення, зазначимо, що в основі поглядів вчених лежать ідеї громадянського, гуманістичного, християнського, національного та морального виховання підростаючої особистості, формування яких є необхідною умовою

професійного самовизначення. Так, у поглядах А. Волошина акцентується увага на проблемі підготовленості підростаючої особистості до професійного самовизначення. Він вважав, що благополуччя та добробут майбутнього покоління залежить від свідомого вибору ним своєї майбутньої професійної діяльності, в якій кожен може стати щасливим, займаючись улюбленою справою та знайшовши своє покликання [6].

Серед зарубіжних психологів проблемі самовизначення особистості приділяв увагу представник диспозиційного підходу Г. Оллпорт. Вчений стверджував, що центральною проблемою підростаючої особистості є вибір професії, який пов'язаний з плануванням нею власного майбутнього. Дослідник також схилився до думки, що постановка перед собою перспективних цілей, наполегливість у пошуку шляхів вирішення поставлених завдань забезпечує відчуття існування сенсу життя. Необхідним в цьому процесі, на думку Г. Оллпорта, є пізнання самого себе, що співвідноситься з унікальною здатністю особистості до самоусвідомлення та саморозуміння [8].

Звертаючись до поглядів представників соціально-когнітивного підходу А. Бандури та Д. Роттера, знаходимо в їх теоріях схожі погляди щодо самовизначення особистості. Так, А. Бандура створив концепцію самоефективності та визначив вплив цього феномену на здатність особистості справлятися зі складними життєвими ситуаціями. Вчений дійшов висновку, що те, як людина оцінює власну ефективність, визначає для неї розширення або обмеження можливості для вибору певного виду діяльності [14]. На відміну від А. Бандури, Д. Роттер вважав, що поведінка особистості є цілеспрямованою, оскільки вона докладає певних зусиль, щоб рухатися у напрямку до очікуваних цілей. Згідно з концепцією Д. Роттера, особистості властива здатність обирати певну стратегію поведінки протягом життя [15].

В межах гуманістичного підходу процес самовизначення особистості розглядався А. Маслоу, який пов'язував його з поняттям "самоактуалізації". На думку вченого, кожна людина народжується з певним набором якостей, здібностей, котрі складають сутність її "Я". Особистості, що прагне до самоактуалізації, необхідно усвідомити і проявити їх у власній життєдіяльності [7].

Подібного погляду на проблему самовизначення особистості дотримувався К. Роджерс в межах феноменологічного підходу. Вчений схилився до думки, що самовизначення особистості залежить від її “актуалізації”, яка являє собою здатність до розвитку власних здібностей та максимального виявлення своїх найкращих якостей. Найважливішим мотивом життя (мотивом самоактуалізації) К. Роджерс, вважав процес реалізації особистістю протягом всього життя власного внутрішнього потенціалу з метою продовження її повноцінного життєіснування [10].

Отже, в поглядах зарубіжних вчених спостерігається зв'язок феномену професійного самовизначення з самоактуалізацією, самореалізацією, самоздійсненням особистості, які в подальшому детермінують процес її розвитку.

У працях вітчизняних вчених спостерігаємо вивчення лише окремих аспектів професійного самовизначення в межах нормативного розвитку підростаючої особистості. Так, В. Васильков, зупиняючись на проблемі професійного самовизначення, акцентує увагу на спеціально організованій суспільно-корисній діяльності, в межах якої відбувається формування моральних знань, максимально наближених до професійних, що забезпечує можливість розвитку в підлітка уявлення про себе як майбутнього професіонала. На думку вченого, саме ціннісні орієнтації акумулюють особистий та соціальний аспекти професійного становлення особистості періоду дорослішання [2].

У працях О. Вітківської професійне самовизначення розглядається як багатокomпонентний процес, що здійснюється протягом певного, іноді досить тривалого періоду життя особистості і спрямовується внутрішніми чинниками її розвитку [4].

На думку Н. Самоукіної, професійне самовизначення особистості періоду дорослішання, актуалізується завдяки розвитку у неї процесів самопізнання, самовиховання та самовдосконалення. Вчена також наголошує на активізації самопізнання підростаючою особистістю власних індивідуальних особливостей, інтересів та прагнень, що є важливими для її професійного становлення [12].

Цікавими видаються погляди С. Радченко, яка стверджує, що професійне самовизначення є невід'ємною частиною життєвого. За позицією вченої, вибір професії пов'язаний з минулим досвідом

особистості, а процес професійного становлення впливає на всі наступні етапи формування загального образу “Я”, визначаючи певним чином самореалізацію особистості та її становище в суспільстві [9].

Зауважимо, що експериментальне вивчення особливостей професійного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою здійснювалося російським психологом Є. Кондратом. Як вважає вчений, у більшості проблемних підлітків спостерігається негативне ставлення до праці, корисливі мотиви трудової діяльності (бажання заробити гроші, отримати престижну посаду) та відсутність чітких пізнавальних інтересів, що ускладнює вибір ними професійного та життєвого покликання [5].

Враховуючи положення особистісно орієнтованого виховання (запропоновані І. Бехом), нами було розроблено програму заходів роботи з проблемними підлітками, що спрямовані на активізацію їх професійного самовизначення. Корекційно-розвивальні заходи полягали в проведенні анкетувань (теми: “Майбутня професія”, “Твій вибір”, “Світ професій”), що мають на меті допомогти підліткам визначитися із вибором професії; інформаційних повідомлень (“Професійні інтереси та схильності”, “Існуючі вимоги до професій та спеціальностей”, “Престижні професії”), метою яких є ознайомлення підлітків з існуючими професіями та спеціальностями; дискусій (“Мій вибір професії”, “Мої інтереси та схильності”, “Вплив батьків на вибір професії”), спрямованих на активізацію уваги підлітків до свідомого вибору професії; психомалюнків (теми: “Майбутня професія”, “Я – професіонал своєї справи”), допомогти підліткам усвідомити значущість професійного вибору в їхньому подальшому житті; рольових ігор (“Вгадай професію”, “Стажери-інопланетяни”), актуалізація уваги підлітків у напрямку розширення знань щодо вибору майбутньої професії; робота в групах (портрети професій – колаж, малюнки, вірші), метою яких є формування уявлення підлітків про професії та вимоги щодо них.

Активізація професійного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою є найбільш ефективною завдяки використанню соціально-психологічного тренінгу, що покликаний актуалізувати поглиблення їх самопізнання та самоусвідомлення, сприяти вибору подальшої професійної і життєвої перспективи, а саме професійно зорієнтувати у виборі майбутньої професії.

Наведемо приклади проведених нами тренінгових занять, що покликані активізувати професійні плани підлітків з делінквентною поведінкою на майбутнє.

Заняття 1. Загальна мета заняття: розвиток чіткої професійної орієнтації та вибору майбутньої професії.

Вправа “Чарівний глечик”

Мета: створення атмосфери довіри, згуртованості групи.

Ведучий: Сядьте зручніше, спробуйте максимально розслабитися, глибоко вдихніть тричі. Уявіть, що вам дали чарівні глечики, ви тримаєте їх у руках. В них є рідина, яку ви можете випити: солодкий чай, мінеральна вода, томатний сік і т.д. Зафіксуйте свої відчуття.

Після виконання вправи відбувається обмін враженнями між учасниками.

Вправа “Існуючі професії”

Мета: ознайомити підлітків з існуючими професіями.

Ведучий пропонує підліткам за допомогою міміки та жестів зобразити різні види професій: вчителя, редактора, водія, механіка і т.д. Інші учасники групи повинні відгадати. Той, хто першим зможе правильно назвати професію, продовжує гру далі.

Після виконання вправи учасники обмінюються враженнями.

Вправа “Хочу, можу, треба”

Мета: активізація довіри підлітків до себе, власних бажань та потреб, усвідомлення ними своїх можливостей, особистісних ресурсів та перешкод на шляху до здійснення професійного вибору.

Ведучий пропонує учасникам розділитись на пари, сісти один напроти одного та почати спілкування таким чином, щоб кожний по черзі в парі висловив свою думку, а потім – вислухав іншого. Спілкування полягає у багаторазовому завершенні по черзі речень: “Я хочу стати...”, “Я можу для цього зробити...” та “Я повинен думати про...”. Важливо, щоб учасники, продовжуючи фрази, спонтанно висловлювали власні думки. Вправу необхідно проводити у швидкому темпі, активізуючи репліки тих учасників, які довго задумуються над відповідями.

Обговорення вражень від виконаного завдання.

Вправа на активізацію професійного самовизначення підлітків

Ведучий пропонує учасникам поділитися на невеликі групи, кожна з яких має обговорити між собою ставлення до запропонованих професій: вчителя, військового, юриста, бухгалтера, економіста, водія автобуса, механіка. Потім слід обрати п'ять професійно важливих якостей необхідних для успішного оволодіння кожною з цих професій.

Після завершення завдання членам групи надається можливість проаналізувати відповідність особистісних якостей вимогам обраної ними професії.

Вправа “Девіз”

Мета: навчити підлітків визначати власні пріоритети, особливості та здібності до опанування певною спеціальністю. Учасникам пропонується придумати девіз своєї майбутньої професії. Ведучий повідомляє, що для виконання цього завдання можна скористатися прислів'ями, приказками або ж вигадати власне висловлювання. Після виконання вправи бажаючі презентують групі придумані девізи.

Вправа “Двигуни мого “Я”

Мета: усвідомлення підлітками мотивації вибору професії та ціннісних пріоритетів.

Ведучий пропонує учасникам групи замислитись над власними вимогами та очікуваннями від майбутньої професії. Напишіть кілька слів, що розкривають мотиви вибору вашої професії:

Соціальні – прагнення займатися корисною справою:

Моя майбутня професія цінуватиметься іншими.....

Моральні – відчуття гармонії, розвитку, естетичності, відповідності моральним настановам і традиціям соціуму:

Якщо поміркувати, то для душі моя майбутня професія....

Пізнавальні – розширення світогляду, розвиток здібностей:

Мій найбільший інтерес, коли я працюватиму, полягатиме в тому, що...

Творчі - творчий пошук, нові відкриття, оригінальність у виконанні завдань:

Коли я працюватиму, то зможу дати волю фантазії й зробити...

Матеріальні – прагнення мати добре оплачувану професію, забезпечити стабільне майбутнє, надавати допомогу близьким та рідним:

Серед професіоналів у моїй галузі є бідні, які..., і багаті, які...

Престижні - досягнення статусу, кар'єри, авторитету та популярності:
Найбільшим досягненням у моїй майбутній професії може стати ....

Егоїстичні – реалізація власних амбіцій, інтересів, потреб, особистісних рис, користування привілеями:

Особисто для себе в майбутній професійній діяльності я...

По закінченню вправи обговорення результатів за бажанням учасників.

7. Рефлексія: Вправа “Комплімент сусіду”

Учасники по колу передають один одному м'яч або повітряну кульку, супроводжуючи словами: “Я давно хотів тобі сказати, що ти...”. При цьому кожен член групи намагається висловити власне враження про яскраву рису цієї людини. Виконуючи це завдання, важливо дивитися один на одного, висловлювати інтонацією та мімікою своє ставлення та не забувати дякувати за побажання. Адресат цього звернення повинен відповідати таким чином: “Дякую, знаю, що я...(повторюється почуте), але я ще й ...(додається інформація про самого себе).

8. Домашнє завдання: Написати оголошення в газету. Уяви, що існує газета, яка розміщує інформацію про людей, котрі можуть надіслати її в будь-якій формі та з будь-якими намірами. Ти маєш розмістити власне оголошення в цій газеті, надавши основні відомості про себе: особливості характеру, світ захоплень, професійні та життєві наміри, відмінності від інших людей і т.д. Поміркуй над тим, щоб ти хотів розповісти про себе оточуючим.

9. Прощання

Отже, розроблена нами програма заходів роботи, що спрямовані на активізацію професійного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою покликана актуалізувати їх уявлення про майбутню професію та сприяти побудові ними чітких професійних планів на майбутнє.

Здійснене вивчення особливостей професійного самовизначення зазначеної категорії підлітків не вичерпує всіх аспектів дослідження означеного феномену. Перспективними, на нашу думку, є такі напрямки роботи, як визначення соціально-психологічних умов розвитку професійного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, з'ясування гендерних відмінностей у становленні ними професійних та життєвих завдань.

Література

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1968.
2. Васильков В. М. Соціально-психологічні питання професійного самовизначення старшокласників у сучасних умовах // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3.
3. Виготський Л. С. Культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій та вчення про особистість // Психолог. – 2003. – Січ. (№ 4).
4. Вітковська О. І. Професійне самовизначення як життєва проблема особистості // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 3.
5. Кондрат Е. Н. Профессиональное самоопределение подростков с антисоциальным поведением // Педагогика. – 2004. – № 3.
6. Копачко М. Професійна самовизначеність у педагогічній спадщині // Рідна школа. – 2000. – № 2.
7. Маслоу А. Психология бытия / пер. с англ. – Москва : “Рефл-бук”, Київ: “Ваклер”, 1997.
8. Оллпорт Г. Личность в психологии / пер. с англ. – Москва : КСП, Санкт-Петербург: “Юве-нта”, 1998.
9. Радченко С. Професійне самовизначення: фактори вибору професії старшими підлітками // Наукові записки. – Тернопіль, 2001. – № 9.
10. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ.. – Москва : Прогресс, Универс, 1994.
11. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – Москва : Педагогика, 1973.
12. Самоукина Н.В. “Игры в которые играют...”: психологический практикум. – Дубна : Издат. центр “Феникс”, 1996.
13. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии: избр. психол. труды. – Москва : Междунар. пед. академия, 1995.
14. Bandura A. Social-learning theory: General Learning Press, 1971.
15. Rotter J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. – London : General Learning Press, 1966.

I. Lysenko. Features of professional self-determination of teenagers with delinquent behavior

In the article the study of features of professional self-determination of teenagers is carried out with a delinquent behavior. The system is developed korekciyno-developing measures on his activation.

Key words: *professional self-determination, delinquent behavior, korekciyno-developing measures, activation of professional choice.*